

УДК 304(477): (031)»1939/1945»

Марина Баришполець (Лобода),
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України,
(Київ) Україна, maryna.loboda@gmail.com

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА»

У статті аналізується «Енциклопедія Українознавства» (роки видання — 1950-ті — 1990-ті) на предмет висвітлення на її сторінках питання соціальної структури українського суспільства часів Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, соціальна структура суспільства, соціальні спільноти та групи, трансформації.

Кожен період в історії людства має соціальну структуру, яка під впливом певних обставин постійно зазнає змін. Численні трансформації відбуваються в результаті воєн. Це можна спостерігати на прикладі перебігу подій Другої світової війни в Україні. Суспільство змінювалося миттєво. Для повсякдення стали звичними слова: «біженці», «військово-полонені», «оточенці», «партизани», «солдатські вдови», «діти-сироти», «остарбайтери» та багато інших.

У радянській історіографії більшість цих суспільних груп були «невидимими» на фоні робітників, колгоспного селянства, інтелігенції¹. Їх якщо й згадували, то побіжно.

Натомість за кордоном дослідники мали значно більше простору для формулювання новаторських концепцій у вивченні радянського суспільства. Щоправда, зарубіжним науковцям доводилося мати справу з такою проблемою як відсутність доступу до радянських архівних документів. Проте, ці перепони не завадили творчому пошуку й упродовж десятиліть

¹ Структуру радянського суспільства становили два класи (робітники та колгоспне селянство) й одна верства (прошарок) — інтелігенція.

у зарубіжній історіографії були впроваджені новації, що пропонували погляд на суспільство, що істотно виходив за межі радянської оптики².

Сучасна палітра наукових досліджень представлена великою кількістю напрацювань не тільки зарубіжних, а й українських дослідників. Проблематика соціальної історії вже кілька десятиліть активно досліджується в Інституті історії України НАН України, про що свідчить розмаїття наукових публікацій з різних історичних періодів.

Попри появу численних досліджень, зокрема з історії України періоду Другої світової війни, маємо підстави констатувати про наявність лакун у висвітленні тих чи інших зрізів суспільного життя. Рівень їхнього опрацювання можна прослідкувати завдяки аналізу енциклопедичних видань. На нашу думку, одним із критеріїв, який визначає актуальність проблеми для соціуму, є представлення інформації в енциклопедично-довідковій літературі.

Навіть побіжний огляд енциклопедій, які можна об'єднати в три групи із застосуванням хронологічно-проблемного підходу, — радянські³, зарубіжні⁴, сучасні⁵, — спонукає до висновків, що окремим групам суспільства було приділено багато уваги, інші — зовсім не виділені в

² Більш дет. див.: *Лаас Н.* Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика.* — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — Вип. 14. — С. 104–117.

³ Советская историческая энциклопедия. В 16-ти т. / гл. ред. Е.М. Жуков; ред. кол.: Е.А. Болтин, Е.А. Волина (отв. секр.), Б.Г. Гафуров, А.А. Губер, М.И. Кузнецов, П.А. Лавров, И.И. Минц, Г.Д. Обичкин, С.Н. Покровский, В.М. Хвостов. — М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1967–1976; Українська радянська енциклопедія 1-ше вид: (в 17-ти т.) / Гол. ред.: Микола Бажан. — К.: Головна редакція УРЕ, 1959–1965; Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. — М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978; Советская военная энциклопедия. В 8-ми т. — М.: Воениздат, 1976–1980; Українська Радянська Енциклопедія. В 12-ти т. / гол. редкол.: М.П. Бажан (голов. ред.). — К.: УРЕ, 1974–1985 та ін.

⁴ Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. У 3-х т. / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949–1952; Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 10-ти т. / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж — Нью-Йорк, 1955–1984; Енциклопедія Українознавства: Словникова частина — доповнення. Т. 11 / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка Париж–Нью-Йорк, 1995; *Онацький Є.* Українська Мала Енциклопедія. У 16-ти кн. — Буенос-Айрес, 1957–1967 та ін.

⁵ Большая историческая энциклопедия / науч. ред. В.В. Славкин и др. — М.: Изд-во «Слово», Олма-Пресс Образование, 2003; Довідник з історії України. В 3-х т. / ред. І. Підкова; Інститут історичних досліджень Львівського державного ун-ту ім. Івана Франка. — К.: Видавництво «Генеза», 1993–1999; Енциклопедія історії України. В 10-ти т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003–2013 та ін.

предмет дослідження. І загалом тематика, пов'язана з формуванням і функціонуванням постійних і тимчасових соціальних груп представлена в енциклопедіях недостатньо.

У цій публікації маємо на меті проаналізувати наповнення енциклопедичного видання «Енциклопедії Українознавства» та з'ясувати стан висвітлення на її сторінках соціальної структури українського суспільства періоду Другої світової війни.

«Енциклопедія Українознавства» (далі ЕУ) — одна з найвідоміших енциклопедій української діаспори, підготовлена і видана Науковим товариством ім. Шевченка після Другої світової війни в еміграції. Вона складається із 2-х частин: загальної (3 томи)⁶ і словникової (11 томів)⁷.

⁶ Загальна частина складається з 3 томів, які загалом вміщують 20 розділів. Кожен з розділів включає низку великих статей. Усі статті теж мають певну внутрішню будову і, відповідно, всі сюжети статей доповнені підзаголовками. У цих статтях теми висвітлено із застосуванням проблемно-хронологічного принципу: від найдавніших часів до кінця 1930-х або 1940-х років. Наприклад, розділ «Людність» містить:

1. Антропологічна будова України:

- *Антропологічна будова України в минулому*: Спадковість і середовище в расовості. Найстаріші раси на Україні. Расовий склад бронзової доби. Протоісторична доба.

- *Антропологічна будова України тепер*: Історичний склад українців. Погляди Вовка. Новіші погляди.

2. Джерела й література про людність України

- Джерела. Джерела в довоєнній Росії. Матеріяли з Австро-Угорщини. Джерела з ССРСР. Джерела щодо Зах. України після 1918 р. Загальна характеристика демографічних матеріялів.

- *Демографічні дослід.*: Організація дослідів. Стан демографічних дослідів.

3. Число й будова людности України

- *Загальні зауваження*: Предмет демографії. Еволюція відносин людности. Число населення. Зміни після 1930 р.

- *Вік і стать людности*: Вік і стать людности в 1897 р. Вік і стать людности в 1926 р. Відносини після 1926 р.

- *Населення за родинним станом*.

- *Соціально-професійний склад людности*.

4. Розміщення людности

- *Густота людности*: Загальна характеристика. Густота людности в 1890 р. Густота населення в 1932 р. Проблема перенаселення.

- *Міська людність*: Урбанізація. Розміщення міської людности. Величина міст.

5. Рух людности

- *Природний рух населення*: Часи до 1914 р. Час першої світової війни. УССРСР 1924–1919 рр. Географічне розміщення природного руху. Природний рух населення на під-советській Україні після 1930 р.

- *Переселення на Центральних і Східних Землях до 1930 р.*: Загальні зауваження. Переселення на Схід. Іміграція на Центральні і Східні Землі. Внутрішні переселення. Баянс переселень.

Її характеризують як перше довідково-наукове видання, що містить найістотнішу інформацію з усіх галузей знань про Україну⁸. Разом з тим, визнають і наявність певних огріхів. Один із авторів енциклопедії, В. Маркус, констатував: «Деякому бракові і деяким незначним помилкам в ЕУ (це стосується зокрема дат) треба не так дивуватися, що вони є, але що їх так мало. Після перегляду УРЕ і порівняння до відповідних гасел з ЕУ в людини виникає ще більший подив і респект до авторів і редакторів еміграційної ЕУ, що в наскрізь ненормальних умовах здобуваються на так солідний, релятивно повний і всесторонній фактаж»⁹. До неточностей, як роблять висновки сучасні дослідники, спричинилися обставини, в яких

- *Переселення на Західній Україні до 1938 р.*: Міграційні процеси перед 1914 р. Еміграція після 1918 р.

- *Зміни в стані людности за 1890–1930 рр.*: Фази в розвитку людности. Зміни за 1897–1926 рр. Урбанізація.

- *Зміни в стані людности після 1930 р.*: Події 1930–32 рр. Голод 1932–33 р. 1934–39 рр. Балянс змін 1930–38 рр. Період до вибуху сов.-німецької війни. Період сов.-німецької війни. Зміни в стані населення після 1944 р.

6. Національні відносини

- *Джерела.*

- *Національні відносини на Укр. етнографічній території*: Загальна характеристика. Національний склад міст і сіл. Розміщення українців.

- *Національні меншості на Україні*: Загальна характеристика. Росіяни. Козаки. Жида. Поляки й латинники. Інші національності.

- *Зміни нац. відносин в 1900–30 рр.*

- *Нац. відносини в різних частинах України*: Загальні зауваження. Правобережжя і Лівобережжя. Північна Україна. Південна Україна. Передкавказзя. Крим. Холмщина й Підляшшя. Буковина. Басарабія. Закарпаття.

- *Українці за межами укр. нац. території*: Українці на зах. від нац. території. Українці на схід від етнографічної території. Українці в Азії. Українці в Америці. Число українців на світі.

- *Віросповідні відносини серед українців*

- *Зміна національних відносин після 1930 р.*: Період до 1939 р. Зміни під час другої світової війни і після неї.

7. Оселі

- *Положення осель*: Положення сіл. Положення міст.

- *Форми осель*: Форми сільських осель. Форми міських осель.

- *Господарські типи міст*: Міста до 60-их, а то й 80-их рр. XIX ст. Міста до 1914 р. Міста після першої війни.

⁷ Словникова частина видання, — а це 11 томів, — за своєю структурою становить класичну енциклопедію і наповнена гаслами, які розміщено в алфавітному порядку. Інформація з них у певних випадках доповнює, деталізує відомості, вміщені в загальній частині.

⁸ *Жуковський Аркадій*. Вступне слово // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. Т. 1. — К.: «Віпол», 1994. — С. VII.

⁹ *Цит. за: Маркус Василь*. УРЕ в порівнянні з іншими енциклопедіями // Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. — Мюнхен, 1961. — № 1. — С. 116.

довелося працювати авторам: відсутність доступу до архівних документів, до спеціалізованої літератури та довідково-статистичних видань в бібліотеках України тощо¹⁰.

Загалом, висвітлюючи вказану тематику, автори послуговувалися визначенням «Людність». З цією метою у загальній частині енциклопедії стаття про людність рубрикована за системою маркерів, наприклад, територіальний (проживання в складі різних імперій), та поселенський (містяни і селяни), демографічний, родинний, соціально-професійний, етнічний та інші¹¹.

Зріз даних в «Енциклопедії Українознавства» про період Другої світової війни доволі незначний, але все ж присутній. Умовно сукупність цієї інформації можна згрупувати у такий спосіб:

- Практично весь пласт даних про суспільство зосереджено у розділах загальної частини: «Людність», «Етнографія», «Історія», «Наука, освіта, виховання», «Суспільство» та «Військо». ЕУ містить матеріали, що стосуються питань соціальної стратифікації українського суспільства в різні історичні періоди. Зокрема, тема «суспільство» була предметом окремої розвідки на 23 сторінках. Характеристика суспільства у загальній частині орієнтована на довоєнний період і в основному сконцентрована на формуванні суспільного образу на початку війни, зокрема враховано перебування українських територій у складі різних держав.

- У словниковій частині присутні лише поодинокі гасла, що пов'язані з соціальною проблематикою. Усі вони, здебільшого, також орієнтовані на історичний розвиток суспільства в Україні до початку Другої світової війни. Тобто, у більшості гасел відсутні дані про 1939–1945 рр., наприклад, у гаслах, що висвітлюють становище національних меншин в Україні: «румуні», «греки», «словаки», «угорці» та ін. Утім, навіть існуючі статті малоінформативні у розрізі нашого дослідження. Загалом словникова частина є малим помічником для формування цілісного уявлення про структуру суспільства періоду Другої світової війни. У ній відсутній набір гасел про такі групи як військовополонені, евакуйовані, демобілізовані, іммігранти, мобілізовані, оточенці, репатрійовані та інші.

Проте, навіть за відсутності випрацюваної методології у формуванні набору гасел для позначення різних груп суспільства воєнного часу енциклопедія дає специфічний, відмінний від радянського, зріз суспільства, яке проживало на території України в досліджуваній період.

¹⁰ Пилипчук Р.В., Феценко Н.М. Енциклопедія Українознавства: про структуру, зміст та історію створення. — С. 130. [Електронний ресурс] : http://www.nas.gov.ua/publications/books/series/9789660247048/Documents/2016_12/5_Pilipchuk_12.pdf

¹¹ Детальніше див: виноска 6.

Так, у статті «Суспільні верстви»¹² її автор В. Янів проаналізував зміни, що відбувалися в кінці XIX ст. — першій половині XX ст. у соціальній структурі суспільства як на українських землях у межах Польщі, так і на території України, що перебувала у складі Російської імперії, а пізніше у складі СРСР. Особливу увагу він звернув на проблему різних шляхів розвитку Західної Європи й Радянського Союзу. Автор зазначив, що основний критерій поділу суспільства в СРСР на певні «категорії» (групи) — наявність різних прав. Таким чином, є підстави говорити про існування привілейованої категорії. Це — члени комуністичної партії з усією партійною ієрархією та апаратом силових структур, а також їхні діти, яких він називає «діти большевицької аристократії»¹³. На протилежному полюсі, на його думку, перебувають «раби» (особи, позбавлені будь-яких прав): ув'язнені в концентраційних таборах, таборах примусової праці й на засланні. У ледь кращому становищі від них — репресовані (позбавлені більшості прав), діти «клясово ворожих» батьків, тобто «ворогів народу» та інші. В.Янів наголошує, що *«...прірва між окремими верствами далеко більша, ніж кол[ишніми] станами, а визиск і соціальна нерівність настільки велика, що режим тримається тільки терором. Терор особливо сильний там, де, поруч незадоволення політ[ичним] режимом, постійно виявляються самостійницькі тенденції. Тому на Україні найменший відсоток панівної верстви, а найбільший — рабів і репресованих»*¹⁴. Між групами привілейованих і повністю безправних є ще й інші. Автор переконаний, що ця категорія найбільша: до неї належать усі, хто має будь-які обмеження у правах (наприклад, відсутність права змінити місце роботи, чи місце проживання). Так, до «інших», згідно концепції В. Яніва, відносяться робітники та селяни.

Примітно, що інформація про робітництво та селянство в ЕУ представлена окремими гаслами у словниковій частині.

Гасло «Робітництво»¹⁵ починається з характеристики об'єкту, актуалізує увагу щодо місця робітників у соціумі. За дослідником, робітництво

¹² Суспільні верстви // Суспільство // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3 / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — С. 1136–1144.

¹³ Суспільна структура в XX ст. // Суспільні верстви // Суспільство // Там само. — С. 1144.

¹⁴ *Цит. за:* Суспільна структура в XX ст. // Суспільні верстви // Суспільство // Там само.

¹⁵ Робітництво // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 7: Пряшівщина—Сиг / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж; Нью-Йорк, 1973. — С. 2533–2542.

відрізняється від кустарів, ремісників, селянства, інженерно-технічного та адміністративного персоналу, службовців тощо. «*Р[обітництво] нелегко піддається точному статистичному визначенню і почасти зливається з суміжними класами. Здебільшого під Р[обітництвом] розуміється пром[исловий] пролетаріят. У сов[єтській] статистиці до Р[обітництва] зачисляються пром[ислові] і транспортні Р[обітники], Р[обітники] радгоспів тощо*»¹⁶.

Згідно даних енциклопедії в роки Другої світової війни відбулося розпорошення робітництва. Серед причин — міграційні процеси (евакуація у східні райони СРСР близько 1 млн робітників; мобілізація — 1,5 млн; переселення в село в роки нацистської окупації; вивезення на примусові роботи). Як результат: «*Кількість Р[обітників] у пром[ислової]сті України зменшилася з 1 974 000 у 1940 до 950 000 у 1945, себто на 62%*»¹⁷.

Інші зміни, що спричинилися до трансформації робітництва у порівнянні з ситуацією на початку війни і в її останні роки: у відбудові господарства України задіяли робітників з союзних республік, певний відсоток яких згодом залишився тут на постійне місце проживання; після звільнення території України від нацистських військ перші роки головним джерелом поповнення робітників були жінки, селяни, молодь. «*Серед Р[обітників] і службовців у всьому нар[одному] госп[одарств]ві УССР жінки становили 50% у 1945...*»¹⁸.

До «Селянства»¹⁹ автори ЕУ зараховували людей, які були головним чином зайняті у сільськогосподарському виробництві. Характеризуючи цю суспільну верству, вказувалося на одну з його особливостей — «*незмінність його життя. Перебуваючи завжди на тому самому місці, с[елянство] зберігає традиції, звичаї, мову та віру...*»²⁰. У цьому гаслі зі словникової частини міститься деяка інформація про селянство напередодні Другої світової війни та після неї. А от процеси, що відбувалися в сільському соціумі у воєнні роки, залишилися поза межами авторської уваги. Щоправда, певні фактологічні дані для узагальнення можна виокремити з інших публікацій енциклопедії.

¹⁶ Цит. за: Робітництво... — С. 2533.

¹⁷ Там само. — С. 2537.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Селянство // Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: Академія Будівництва і Архітектури УРСР — Якимович Авксентій / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк, 1995. — С. 185–196.

²⁰ Цит. за: Селянство... — С. 185.

До групи «інші» В. Янів також включив учнів фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничих училищ (РУ), хоча для окремого гасла про молодь, яка навчалася в цих установах, не було призначено. Як і у випадках з більшістю груп суспільства інформацію про них отримуємо за умови огляду низки статей у розділах: «Наука, освіта, виховання»²¹, «Суспільство»²² та гаслі «Училища та школи трудових резервів»²³.

Загалом з цих текстів складається уявлення, що учнівська молодь ФЗН і РУ — це вихідці з сіл, як правило діти колгоспників, яких у віці 14–17 років шляхом мобілізації набрали на навчання. У такий спосіб держава фактично відсторонила їх від самостійного вибору майбутньої професії, і, відповідно, ускладнила можливості покращити своє становище. Належність до цієї групи свідчила про знаходження особи на одному з найнижчих щаблів радянської соціальної драбини²⁴: «... у цих училищах та школах ніколи не було дітей партійної номенклатури, сов[єтської] інтелігенції чи упривілейованого прошарку робітників або колгоспників, і самий факт здобуття освіти в одному з таких училищ свідчив про перебування людини на досить низькому щаблі сов[єтської] суспільної ієрархії»²⁵; «Школи цього типу не дають жадної загальної освіти, а тільки вузько-фахову, готуючи робітника середньої кваліфікації; навіть рідна мова не входить у програму навчання [...] Закінчивши школу, вони мусять працювати на тому підприємстві, куди їх спрямують. Дальша освіта для них унеможливлена через те, що, з одного боку, сов[єтський] закон забороняє їм покинути місце праці, а з другого боку, вони не мають достатньої загальної освіти»²⁶.

З огляду на схожість у правах, які мали учні ФЗН і РУ, з ними, автори енциклопедії порівнюють «дітей-сиріт». Як і в попередньому випадку, інформація про дітей-сиріт не виокремлена в гасло, а є супутньою

²¹ Наука, освіта, виховання // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 940.

²² Суспільство // Там само. — С. 1144.

²³ Училища та школи трудових резервів // Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 240.

²⁴ Більш дет. див: Суспільна структура в ХХ ст. // Суспільні верстви // Суспільство // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 1144; Система освіти // Освіта і шкільництво під советами // Освіта і шкільництво // Наука, освіта, виховання // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 940.

²⁵ Цит. за: Училища і школи трудових резервів... — С. 240.

²⁶ Цит. за: Система освіти // Освіта і шкільництво під советами // Освіта і шкільництво // Наука, освіта, виховання // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 940.

при висвітленні інших явищ: «Освіта і шкільництво під советами»²⁷, «Дитяча безпритульність»²⁸. Основні акценти розставлено: на статистичних даних (а саме — збільшенні чисельності сиріт у роки війни), актуалізації проблеми безправності цієї групи та заходах влади, спрямованих на денационалізацію українських дітей і підлітків, які втратили батьків.

Зокрема, читаємо: «Подібний характер [як ФЗН і РУ — Авт.] мають і дитячі притулки для дітей-сиріт; цих закладів ... 1939 р. — 392, а 1947 р. (внаслідок війни) — 702 з 109 340 дітей»²⁹; «...за офіційними даними, 40 000 укр[аїнських] дітей вивезено в ін. республіки ССРСР, де вони підлягають цілковитій денационалізації»³⁰; «...підлітки [діти-сироти — М.Б.] потрапляють до шкільних трудових резервів, з малих років стаючи об'єктом важкої експлуатації на пром[ислових] підприємствах»³¹.

Ще одна група суспільства, становище якої знайшло відображення на сторінках видання, це службовці. За логікою авторів діаспори їх умовно можна розмістити між привілейованою суспільною групою та «іншими». Згідно з матеріалами енциклопедії, «службовці» — це робітники нефізичної і розумової праці, які одержують фіксований заробіток. До них належить значна частина інтелігенції, яка займається творчою розумовою працею. Автор повідомлення, «Службовці»³² розрізняє такі категорії: адміністративно-управлінські кадри, інженерно-технічні працівники, юридичний персонал та інші дипломовані спеціалісти (науковці, викладачі навчально-освітніх закладів, лікарі тощо). Він також констатує, що методологічна невизначеність та різне тлумачення поняття призводять до розбіжностей у підрахунках кількості службовців в Україні. Серед інших характеристик групи у гаслі міститься інформація про причини зміни чисельності службовців напередодні та в роки війни, зокрема, у зв'язку з репресіями, депортаціями, політичною еміграцією, евакуацією тощо.

²⁷ Освіта і шкільництво під советами // Освіта і шкільництво // Наука, освіта, виховання // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 940.

²⁸ Дитяча безпритульність // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 2: Голинський Петро — Зернов / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж; Нью-Йорк, 1955–1957. — С. 516.

²⁹ Цит. за: Дитяча безпритульність ... — С. 516; Система освіти // Освіта і шкільництво під советами // Освіта і шкільництво // Наука, освіта, виховання // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 940–941.

³⁰ Цит. за: Освіта і шкільництво під советами // Освіта і шкільництво // Там само. — С. 941.

³¹ Цит. за: Дитяча безпритульність ... — С. 516.

³² Службовці // Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 190–192.

Оцінюючи зміст гасла «службовці», робимо висновок про його дуже узагальнений і поверховий характер.

Зважаючи, що авторами «Енциклопедії Українознавства» є представники діаспори, цілком логічно, що великий обсяг матеріалу в ній висвітлює явище еміграції. Відомості про українську еміграцію чи не найгрунтовніші у виданні. І це не дивно, адже зумовлено доступом авторів, які були безпосередніми учасниками міграційних процесів, до первісної інформації. Перебуваючи на чужині, вони на власному прикладі знали, чим живе емігрант.

Про «емігрантів» з України, причини та шляхи поповнення їх у роки Другої світової війни, чисельність і ареали розміщення інформація міститься у розділах: «Історія»³³, «Людність»³⁴ та гаслах: «Еміграція»³⁵, «Австрія»³⁶, «Німеччина»³⁷, «Фольксдойчі»³⁸.

У розділі «Історія», а саме у його рубриках «Україна під час другої світової війни»³⁹ та «Україна після другої світової війни»,⁴⁰ висвітлено комплекс питань: загальна характеристика еміграції; правове становище емігрантів; їхнє самоврядування; політичне, релігійне, культурне життя на чужині; перебування в таборі; еміграція з Німеччини та Австрії, а також українська еміграція в інших країнах Європи тощо.

Гасла «Німеччина», «Еміграція», «Фольксдойчі», а також статі «Буковина»⁴¹ та «Українці в Німеччині, Австрії, Чехословаччині»⁴² з розділу «Історія» містять інформацію про шляхи поповнення лав українських емігрантів. Наведемо уривок однієї з таких статей: «Після розвалу

³³ Україна під час другої світової війни; Україна після другої світової війни // Історія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 2. ... — С. 578–600.

³⁴ Людність // Там само. Т. 1. ... — С. 171–177.

³⁵ Еміграція // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 2. ... — С. 629–637.

³⁶ Австрія // Там само. Т. 1: Абаза Микола — Голов'яноко Зиновій / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж; Нью-Йорк, 1955. — С. 16–18.

³⁷ Німеччина // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 142–153.

³⁸ Фольксдойчі // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 9: Тимофеев Валентин — Хмельницький Богдан / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж; Нью-Йорк, 1980. — С. 3521.

³⁹ Україна під час другої світової війни // Історія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 2. ... — С. 578–591.

⁴⁰ Україна після другої світової війни // Там само. — С. 592–600.

⁴¹ Буковина // Західна Україна після 22.VI.1941 р. // Україна під час Другої світової війни // Історія // Там само. — С. 589.

⁴² Українці в Німеччині, Австрії, Чехо-Словаччині // Українська еміграція // Україна під час другої світової війни // Історія // Там само. — С. 590.

Польщі 1939 у Н[імецьчині] опинилися українці, кол[шину] вояки поль[ської] армії, втікачі з Зах[ідних] Укр[аїнських] Земель, українці з Буковини, які виїхали 1940 з нім[ецькою] переселенною комісією, з поч. нім[ецько]-сов[єтської] війни 1941 полонені сов[єтської] армії, а з 1942 українці, вислані на примусову роботу, т. зв. остарбайтери»⁴³; «Перед приходом большевиків на захід виїхало бл. 100 тис. українців, головне з провідної верстви, які згодом стали підставою найбільшої в історії укр[аїнської] політ[ичної] еміграції»⁴⁴; «На поч. 1946 р. в Зах[ідній] Німеччині, Австрії й Італії перебувало бл. 220 000 емігрантів (178 000 в трьох зонах Зах[ідної] Німеччини, 29 000 в Австрії, 12 000 в Італії). Всі ці люди відмовилися від повороту до УССР; довівши, що їм загрожує на батьківщині рел[ігійні], нац[іональні] або політ[ичні] переслідування, вони отримали право азилю»⁴⁵, а згодом можливість дальшої Е[міграції] до різних зах[ідних] країн»⁴⁶.

В окремому гаслі «Еміграція» комплексно узагальнено інформацію про статус людей, які вимушені були залишити батьківщину, про діяльність структур та організацій, що визначали правове становище емігрантів й займалися їх опікою. «Спочатку за більшістю укр[аїнських] емігрантів, як також за ін. із Сх[ідної] Європи, визнано статус “переміщених осіб”; згодом на всіх політ[ичних] емігрантів поширено статус “втікачів”. В адміністрації якийсь час прийнято для емігрантів визначення «бездержавних», однак це не було застосовано загально; перев[ажно] записували втікачів за країнами походження. Утотожнюючи національність з громадянством, альянтські органи і міжнар[одна] адміністрація часто змішували укр[аїнських] емігрантів з поль[ськими], рос[ійськими], чехослов[ачькими]. З тих же причин також не визнавали в бріт[анській] окупаційній зоні укр[аїнських] громадян і їх допомогове представництво. СССР, з свого боку, вважає всіх укр[аїнських] емігрантів своїми громадянами і на цій підставі з 1945 постійно домагається їх репатріації»⁴⁷.

Оскільки ЕУ наповнена переліком персоналій, зокрема тих осіб, які проживали за кордоном, біографічні тексти про них містять певні

⁴³ Цит. за: Німеччина // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 150.

⁴⁴ Цит. за: Період сов.-німецької війни // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 155.

⁴⁵ Право захисту в іноземній державі (прихистку).

⁴⁶ Цит. за: Еміграція // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 2. ... — С. 635.

⁴⁷ Там само. — С. 635.

фактографічні відомості, що можуть бути використані для загальної характеристики цієї групи.

Як зазначалося на початку статті, у роки війни суспільство зазнавало динамічних змін, що стосувалися всього соціуму. Так, однією з найчисельніших груп, котра з'явилася в перші роки війни, — «мобілізовані». У енциклопедії до джерел її наповнення віднесено: мобілізації на теренах радянської України; мобілізації на територіях, що перебували у складі інших держав; мобілізація українців-емігрантів у військові формації за місцем проживання. Різноманітна інформація про цю категорію українців розпорошена у розділах «Людність»⁴⁸, «Історія»⁴⁹, «Військо»⁵⁰.

Наведемо кілька прикладів: *«Найбільшою була участь українців на сов. боці, де їх використовували в винятково загрозливих ситуаціях (напр., у війні з Фінляндією особливі втрати мали [...] стрілецькі дивізії з переважною більшістю укр[аїнських] вояків)»*⁵¹; *«Невелике число українців, мобілізованих до поль[ської] армії, гине на фронтах, деяке разом з рештками поль[ського] війська розпорошується по світі»*⁵²; *«В першій пол. 1940 р., коли на території Франції перебував поль[ський] екзильний уряд, українців, що були поль[ськими] громадянами, забирали до поль[ської] армії»*⁵³; *«1 самостійна чехословацька бригада полк[овника] Л. Свободи включала під кінець війни на 15 000 вояків — 11 000 закарпатських українців, що як колишні громадяни ЧСР вступили туди добровільно, рятуючись від голодної смерти в полярних концтаборах»*⁵⁴; *«Українці — громадяни США й Канади були включені в загальні американські й канадські військові частини»*⁵⁵.

Наведені вище сюжети в більшій мірі інформують про процес мобілізації, але малоінформативні на предмет характеристики мобілізованих у

⁴⁸ Зміни в стані людности після 1930 р. // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 153–156.

⁴⁹ Українська еміграція // Історія // Там само. Т. 2. ... — С. 590–591.

⁵⁰ Українці у військових формаціях під час Другої світової війни // Військо // Там само. Т. 3. ... — С. 1186–1190.

⁵¹ *Цит. за:* Українці у чужих арміях // Українці у військових формаціях під час Другої світової війни // Історія війська // Військо // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. ... Т. 3. — С. 1186

⁵² *Цит. за:* Період до вибуху сов.-німецької війни // Рух людности // Людність // Там само. Т. 1. ... — С. 154.

⁵³ Українська еміграція в інших країнах // Українська еміграція // Україна під час другої світової війни // Історія // Там само. Т. 2. ... — С. 590.

⁵⁴ *Цит. за:* Українці в чужих арміях // Українці у військових формаціях під час Другої світової війни // Історія війська // Військо // Там само. Т. 3. ... — С. 1186.

⁵⁵ Там само.

регулярних арміях воюючих держав. Утім, проблема участі українців у Другій світовій війні процесом мобілізації не обмежується. Автори у своїх матеріалах охопили широке коло збройних формувань, що діяли в роки війни. В ЕУ міститься інформація про «Українську повстанську армію»⁵⁶, про радянських партизанів⁵⁷ (вони називаються «червоними», «большевицькими», «советськими» партизанами), про «Українське визвольне військо»⁵⁸, «Російську визвольну армію»⁵⁹, «Дивізію СС «Галичина»⁶⁰ та ін.

З перших днів німецько-радянської війни військовим Червоної армії та місцевому населенню радянської України довелося масово у повсякденні стикнутися з військовим полоном. Інформацію про групу «військовополонені» віднаходимо у гаслах «Еміграція»⁶¹; «Переміщені особи»⁶²; «Репатріація»⁶³; «Історія України»⁶⁴ та розділі «Людність»⁶⁵ та ін.

Наведемо декілька цитат: *«Взимку 1941–[19]42 в нім[ецьких] таборах загинули з голоду сотні тис. полонених Червоної Армії»*⁶⁶; *«Під кінець другої світової війни на території Німеччини й Австрії опинилися 2–*

⁵⁶ Українська Повстанська Армія // Військо // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 1188–1189; Українська Повстанська Армія // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 9: ... — С. 3377–3380.

⁵⁷ Українці у військових формаціях під час Другої світової війни // Військо // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 3. ... — С. 1186; Україна під час Другої світової війни // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 93, 95; Світові війни // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 172–176.

⁵⁸ Українське Визвольне Військо // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 9: ... — С. 3407.

⁵⁹ Російська Визвольна Армія // Там само. Т. 7: ... — С. 2571.

⁶⁰ Дивізія «Галичина» // Там само. Т. 2: ... — С. 510.

⁶¹ Еміграція // Там само. ... — С. 629–637.

⁶² Переміщені особи // Там само. Т. 6: Перемишль–Пряшівщина / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка — Париж; Нью-Йорк, 1970. — С. 2010–2011.

⁶³ Репатріація // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 7: ... — С. 2494–2495.

⁶⁴ Україна під час Другої світової війни (1939–45) // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 90–96.

⁶⁵ Період сов.-німецької війни; Зміни в стані населення після 1944 р. // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 154–156.

⁶⁶ *Цит. за:* Україна під час Другої світової війни (1939–45) // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 93.

3 мільйони українців. Це були робітники, вивезені на примусові роботи, полонені з сов[єтської] армії...»⁶⁷.

Тема вимушених міграцій нерозривно пов'язана з «остарбайтерами». Узагальнені дані про цю групу представлені компактно у гаслі «Остарбайтер»⁶⁸. Основна увага зосереджена на хронологічному відтинку до повернення в СРСР після їх репатріації. У свою чергу, більш загальний термін «репатріант» відсутній. У енциклопедії є гасло «Репатріація»⁶⁹, але як бачимо з назви, основну увагу в тексті зосереджено на процесі повернення на батьківщину колишніх бранців, примусових і добровільних емігрантів. Доля репатріантів окреслена узагальненням: «*Репатріювали більшість заграничних на роботу до Німеччини українців; повернулися до СРСР з німецького полону сов[єтські] вояки. Треба вважати, однак, що не всі репатрійовані повернулися на Україну; частину їх сов[єтська] влада поселила за межами України. Ще в більшій мірі це стосується до колишніх полонених»⁷⁰.*

Із розділів «Людність»⁷¹, «Наука, освіта, виховання»⁷², «Історія»⁷³ та гасла «Історія України»⁷⁴ дізнаємося про евакуйованих громадян: про коло осіб, котрих евакуйовували в першу чергу, про методи евакуації та її наслідки. Зокрема, читаємо: «*У зв'язку з війною сталися масові пересування населення; деякі з них — тимчасові переміщення людности, інші — постійні. Советська армія, відступаючи, евакуювала частину населення, головне міського; це були здебільшого неукраїнці — росіяни і жиди»⁷⁵; «Багато потерпіла Україна у висліді евакуації людей і матеріальних цінностей на сх[ід], за Урал і в Сер[едню] Азію. Силоміць вивезено*

⁶⁷ *Цит. за:* Загальна характеристика // Українська еміграція після 1945 р. // Україна після другої світової війни // Історія // Історія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 2. ... — С. 596–597.

⁶⁸ Остарбайтер // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 5: Місто — «Перемисьлянин» / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк, 1966. — С. 1897.

⁶⁹ Репатріація // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 7: ... — С. 2494–2495.

⁷⁰ *Цит. за:* Зміни в стані населення після 1944 р. // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. ... Т. 1. — С. 156.

⁷¹ Людність // Там само. — С. 123–183.

⁷² Наука, освіта, виховання // Там само. Т. 3. ... — С. 896–966.

⁷³ Історія // Там само. Т. 2. ... — С. 369–600.

⁷⁴ Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 30–116.

⁷⁵ *Цит. за:* Період сов.-німецької війни // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 154.

культ[урних] діячів, чл[енів] Академії Наук УРСР, письм[енників], фахівців різних ділянок госп[одарст]ва. Протягом 1941–43 в Уфі перебували Академія Наук УРСР і кадри Київ[ського] і Харківського ун[іверсите]тів. При евакуації багато діячів загинуло або було знищено НКВД»⁷⁶; «Вивозили кваліфіковану робочу силу з усіх ділянок господарства. Особлива увага приділена була з політ[ичних] мотивів примусовому вивезенню укр[аїнської] інтелігенції (Москва побоювалася, що німці візьмуть курс на усамітнення України) [...] Водночас большевики провадили масові арешти й розстріли, переважно українців, особливо тих, хто ухилився від евакуації»⁷⁷.

Як і у випадку з репатріантами становище евакуйованих громадян у повоєнні роки висвітлено узагальненням: «Після зайняття України сов[єтською] владою, а особливо після закінчення війни, почався у ширших масштабах поворот на батьківщину евакуйованих і вивезених. [...] лише частина українців, евакуйованих большевиками в часи війни в глибокій ССРСР, повернулася назад, бо їх примусово залишили в промислових районах Азії»⁷⁸.

На сторінках енциклопедії також можна виокремити інформацію, що призначена схарактеризувати соціально-етнічну структуру суспільства, а саме — причини появи, збільшення, зменшення, чи зникнення певних етнічних груп, місця їхнього поширення, та процентне співвідношення до «державної нації». Ці дані містяться у статтях «Національні відносини», «Рух людности» розділу «Людність»⁷⁹ та кількох гаслах⁸⁰. Наведемо приклади:

— «У зв'язку з окупацією Карпатської України угорцями її залишають чехи (бл. 30 тис.) і деяке число українців, а напливає якась кількість угорців»⁸¹;

⁷⁶ Цит. за: Україна під час Другої світової війни (1939–1945) // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 91–92.

⁷⁷ Цит. за: Воєнні події // Центральні і східні землі // Україна під час другої світової війни // Історія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 2. ... — С. 583.

⁷⁸ Цит. за: Зміни в стані населення після 1944 р. // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Там само. Т. 1. ... — С. 156.

⁷⁹ Національні відносини // Людність // Там само. ... — С. 156–177; Рух людности // Людність // Там само. ... — С. 142–155.

⁸⁰ Поляки на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 6: ... — С. 2215–2228; Німці на Україні // Там само. Т. 5: ... — С. 1768–1774; Чехи // Там само. Т. 10: Хмельницький Борис — Ящуржинський Георгій / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк, 1984. — С. 3736–3737; Фольксдойчі... — С. 3521 та ін.

⁸¹ Цит. за: Період до вибуху сов.-німецької війни // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 153.

– «Досить великі зміни знаходять після окупації Зах[ідної] України совєтами. ... 1. на підставі німецько-сов[єтського] договору щодо взаємної виміни населення, бл. 10 тис. українців із зах[ідних] окраїн, які опинилися під німецькою владою, переселилися на територію УССР, а всі німці з Галичини й Волині (т. зв. «фольксдойче») переселилися до Німеччини (бл. 100 тис.); [...] 4. большевики вивезли поголовно всіх поль[ських] колоністів, поселених по селах Зах[ідної] України за часів поль[ської] окупації, а в якійсь мірі і зайшло поль[ське] міське населення (разом бл. 300 тис.)»⁸²;

– «...перед зайняттям большевиками Буковини й Басарабії Німеччина переселила всіх своїх земляків із цих країв до Німеччини»⁸³;

– «З вибухом сов[єтсько]-нім[ецької] війни 1941 р. сов[єтська] влада виселила 20.8.1941 Н[іміців] з Криму та Лівобережжя спершу на Північний Кавказ, згодом до Казахстану, натомість не мали часу виселити Н[іміців] з Правобережжя та зах[ідного] Степу»⁸⁴;

– «Евакуація міст большевиками так само зачепила здебільша росіян і жидів»⁸⁵;

– «При відступі нім[ецьких] військ з України 1943 р. нім[ецька] влада переселила 350000 укр[аїнських] Н[іміців] і поселила їх спершу в Зах[ідній] Польщі (т. зв. Вартегав), а пізніше у Німеччині. Після зайняття частини Німеччини сов[єтськими] військами 1945 р. сов[єтська] влада вивезла тих укр[аїнських] Н[іміців], яких захопила (бл. 250 000) до ССРСР, але не на Україну, а на північ (АССР Комі) на роботи в лісах і копальнях вугілля або до сов[єтської] Азії»⁸⁶ та ін.

В енциклопедії згадується чимало етнічних груп: росіяни, євреї, поляки, румуни, греки, болгары, чехи, словаки, вірмени, татари, турки, німці та ін. Однак їхнє представлення не можна визнати ґрунтовним. Тобто, різні етнічні групи згадуються (з різною інтенсивністю), але більшість з них не є предметом дослідження. Окремо у гаслах виділені «Росіяни на Україні»⁸⁷, «Жиди»⁸⁸, «Німці на Україні»⁸⁹, «Болгари на

⁸² Цит. за: Період до вибуху сов.-німецької війни // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. — С. 153–154.

⁸³ Цит. за: Там само. — С. 154.

⁸⁴ Німці на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 5: ... — С. 1774.

⁸⁵ Цит. за: Зміни під час другої світової війни і після неї // Зміна національних відносин після 1930 р. // Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 176.

⁸⁶ Цит. за: Німці на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 5: ... — С. 1768.

⁸⁷ Росіяни на Україні // Там само. Т. 7: ... — С. 2612–2621.

⁸⁸ Жиди // Там само. Т. 2: ... — С. 670–680.

Україні»⁹⁰, «Вірмени»⁹¹, «Греки»⁹², «Румуни на Україні»⁹³, «Татари на Україні»⁹⁴ тощо.

Одночасно з загальними характеристиками автори інколи вдаються до емоційних характеристик. Так, «росіян» укладачі називають найчисленнішою і найзагрозливішою меншістю на території України. Огляд цієї етнічної групи містить фрагментарні кількісні характеристики:

– «До 1939 р. не було майже росіян на Зах[ідній] Україні, мінімальний відсоток (2 %, винятково до 5%) становлять вони в основному масиві України. Більший відсоток їх на чотирьох територіях: на Слобожанщині, на півд[енній] Україні — зокрема в надморській смузі, у Донбасі, на Передкавказзі та в більших містах»⁹⁵;

– «...період, що починається з 1945, характеризується [...] значним впливом Р[осіян] на Україну. Одночасно з тим, як українців виселяють за межі респ[убліки] [...], на Україні, ніби для «братньої допомоги», населяють масово Р[осіян]. Вони прибувають на новозбудовані фабрики й зав[оди], на обсадження партійного й держ[авного] апарату, як фахові інженерно-техн[ічні] й наук[ово]-культ[урні] кадри, пенсіонери тощо. В результаті цих процесів відсоток Р[осіян] в УССР (у нових кордонах) збільшився...»⁹⁶;

– «Безперечно, після війни на укр[аїнські] землі знову наплинули росіяни та інші неукраїнці, щоб виповнити прірви, які постали в населенні в наслідок війни, а також тому, що не всім українцям було дозволено повернутися»⁹⁷.

Інша етнічна група, якій приділено увагу в енциклопедії, — євреї. У «Енциклопедії Українознавства» для позначення євреїв використовують термін «жиди», як це було прийнято на західноукраїнських теренах. Автори в огляді окреслюють ареали їхнього поширення в Україні,

⁸⁹ Німці на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 5: ... — С. 1768–1774.

⁹⁰ Болгари на Україні // Там само. Т. 1: ... — С. 152–153.

⁹¹ Вірмени // Там само. Т. 1: ... — С. 285.

⁹² Греки // Там само. Т. 2: ... — С. 429–430.

⁹³ Румуни на Україні // Там само. Т. 7: ... — С. 2634–2635.

⁹⁴ Татари на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 8: Сигаревич — Тимковські / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — С. 3136–3140.

⁹⁵ Цит. за: Росіяни // Національні меншості на Україні // Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 160.

⁹⁶ Цит. за: Росіяни на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 7: ... — С. 2620.

⁹⁷ Цит. за: Зміни в стані населення після 1944 р. // Зміни в стані людности після 1930 р. // Рух людности // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 156.

обставини розселення у різних регіонах, вказують на причини зменшення їхньої чисельності, змінах в житті єврейського населення після радянської окупації Західної України в 1939 р. (націоналізаційні заходи влади) та з початком нацистської окупації України в 1941 р. Характеристика цієї групи супроводжується такими даними:

– «Жиди — це до 1941 р. друга щодо чисельности нац[іональна] меншість на Україні»⁹⁸;

– «Тепер число жидів на Україні зменшилося до кількох сотень тисяч у висліді винищення їх гітлерівським режимом»⁹⁹; «Восени 1941 нім[ецькі] спеціальні частини СС знищили на Україні бл. 850 тис. жидів»¹⁰⁰; «...з жидів (у 1932 р. — 3 млн.) живими залишилися лише ті, які перед приходом німців подалися на схід»¹⁰¹; «...з Буковини і Басарабії до Трансністрії перевезено 101 405 жидів»¹⁰²;

– «На Зах[ідній] Україні німці зразу застосували дискримінаційні заходи супроти Ж[идів], створюючи тетто, і примусили їх носити відповідні відзначення. Великі жид[івські] концентраційні табори були під рум[унською] окупацією, в т. зв. Трансністрії. Нищення Ж[идів] розпочалися вже восени 1941 р., спочатку на Наддніпрянищині, а згодом і на Зах[ідній] Україні; в одному Києві (29.9.1941) замордовано бл. 70 000 Ж[идів]. Масове нищення Ж[идів] відбувалося по всій Україні в 1942–43 рр.; крім того, значну кількість, гол[овно] із Зах[ідної] України, вивезено до концентраційних таборів і камер смерті в Польщі і Німеччині... Після закінчення війни Ж[иди], що врятувалися або були евакуйовані, далі живуть на Україні. Однак їхнє число і попередня соц[іально]-госп[одарська] роля значно зменшилися»¹⁰³.

Третя за чисельністю національна група, що проживала на території України перед Другою світовою війною, це — поляки¹⁰⁴. У виданні

⁹⁸ Цит. за: Жиди // Національні меншості на Україні // Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 161.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Цит. за: Україна під час Другої світової війни // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 93.

¹⁰¹ Цит. за: Зміни під час другої світової війни і після неї // Зміна національних відносин після 1930 р. // Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 176.

¹⁰² Цит. за: Україна під час Другої світової війни // Історія України // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. Т. 11: ... — С. 94.

¹⁰³ Цит. за: Жиди // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 2: ... — С. 674.

¹⁰⁴ Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 156–171; Поляки на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 6: ... — С. 2215–2228.

наведено історію розселення поляків, причини осілости та зменшення їхньої кількості на території України, подано статистичні дані про чисельність польського населення у міських і сільських громадах. «Як відомо, поляки мали особливо великий відсоток по містах Зах[ідної] України; в Галичині — в містах 39,5%, а в селах 25,3%, на півн[ічно]-зах[ідних] Землях цей відсоток становить 29,0 і 20,0%. У висліді встановлення нового кордону між УССР і Польщею та обміну населенням поляків сьогодні на укр[аїнських] землях майже немає. З другого боку, майже немає українців на Лемківщині, Посянні й Холмщині з Підляшшям»¹⁰⁵.

Окрему увагу приділено німцям в Україні. У відповідному гаслі зазначається про їх привілейоване становище під час нацистської окупації: «Нім[ецька] окупаційна влада надала укр[аїнським] Н[імцям] статус т. зв. «фольксдойчерів», а разом з тим упривілейоване становище порівняно до пригнічених українців; їх притягнуто до служби в поліційних і піввійськ[ових] формаціях та зроблено співвиконавцями брутального окупаційного режиму»¹⁰⁶.

Відомості про корінні етнографічні групи (лемків, бойків, гуцул, покутян, підгірян, ополян, подолян тощо) представлені у розділі «Етнографія»¹⁰⁷ та однойменних гаслах. Автори навели дані про територію їх поширення на українських землях, специфіку світобачення, ставлення до свого коріння, розвиток культури.

Загалом дані про етнографічні групи малоінформативні. Порівняно з іншими до винятків можна віднести інформацію про «лемків». Отже, у виданні лемки згадуються як оборонці своєї домівки: «Літом 1944 сов[єтські] війська зайняли сх. частину Лемк[івщини], на поч. 1945 і зах. Користаючись з цього, поль[ські] боївки винищили ряд визначніших Л[емків], а на мішаних теренах навіть цілі села. В той час відбулося переселення сов[єтською] владою частини Л[емків] до УССР (вже на поч. 1940 р. переїхало до УССР бл. 4000 Л[емків] на підставі нім[ецько]-сов[єтського] договору про добровільний обмін населення), воно було продовжене після поль[сько]-сов[єтського] договору з 16.8.1945, який визначив пол[сько]-сов[єтський] кордон і остаточно віддав Польщі всю

¹⁰⁵ Цит за: Поляки й латинники // Національні меншості на Україні // Національні відносини // Людність // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 162.

¹⁰⁶ Цит. за: Німці на Україні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 5: ... — С. 1774.

¹⁰⁷ Племінний розподіл і етнографічні групи // Етнографія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. — Т. 1. ... — С. 194–199.

півн[ічну] Лемк[івщину] та устійнив взаємний обмін населення»¹⁰⁸; «За часів воєн лемки завзято боронили свою землю й витривали на ній до останку. В 1946–[19]48 поляки евакуювали більшість лемків до ССРСР, деяку частину виселили на північ, а частина загинула, обороняючи свої оселі...»¹⁰⁹.

Оцінюючи інформаційний контент «Енциклопедії Українознавства» у тій частині, що стосується етносоціальної структури населення України періоду Другої світової війни, слід визнати його ґрунтовним виданням про Україну, її історію, культуру, побут, мову, військо тощо. Як зазначив П. Сохань у передмові до перевидання цієї серії, це — «необхідний універсальний довідник знань про Україну, розрахований насамперед на своїх співвітчизників, що з тих чи з інших причин опинилися на еміграції, були розкидані по різних країнах світу і не мали ні підручників, ні іншої літератури про свою Вітчизну — Україну»¹¹⁰.

Розміщені на її сторінках статті, гасла, повідомлення здебільшого мають проблемно-узагальнюючий характер і містять відомості з багатьох галузей знань про Україну.

Щодо досліджуваної проблеми, то найґрунтовніше розкрито питання, пов'язані з еміграційними процесами. На сторінках енциклопедії у різних статтях та гаслах можна довідатися про причини міграцій, основні потоки переміщених осіб, обставини виїзду на чужину, умови облаштування на нових місцях, правові аспекти переселення про чисельність української діаспори у різних країнах світу тощо.

Присутні в енциклопедії й відомості про національні меншини. На фоні значної кількості етнічних груп, які проживали на землях України в 1939–1945 рр., найбільше інформації, щодо досліджуваного періоду отримуємо про німців, поляків, росіян і євреїв. Висвітлення ж життя решти меншин, у кращому випадку, обмежено узагальненнями про їхню чисельність у довоєнний чи післявоєнний час (болгари, вірмени, румуни); зовсім зрідка інформація доповнена відомостями про їх становище у воєнний період (чехи, татари).

¹⁰⁸ *Цит. за:* Лемки // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Т. 4: Крушельницький Іван — Місто; Додатки: Фундатори Енциклопедії Українознавства 1954–1964 / Гол. ред. В. Кубійович. Наукове товариство ім. Шевченка. — Париж; Нью-Йорк, 1962. — С. 1278.

¹⁰⁹ *Цит. за:* Лемки // Західні (Карпатські) етнографічні групи // Племінний розподіл і етнографічні групи // Етнографія // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Т. 1. ... — С. 197.

¹¹⁰ *Цит. за:* Сохань Павло. Попередні завваги до перевидання тритомника // Там само. Т. 1. ... — С. VI.

Деякі питання життєдіяльності української спільноти у роки війни та повоєнний період автори ЕУ розглядають у розділі «Людність». При цьому встановлюються відмінності соціального розвитку у різних частинах України.

Переважає більшість груп суспільства, які існували під час Другої світової війни, або ж виникли внаслідок неї, в ЕУ не виділено в окремі гасла. Інформація про них розпорошена в загальній та словниковій частинах видання як то: військовополонені, евакуйовані, емігранти, мобілізовані, репатрійовані, діти-сироти, учні ФЗН та РУ, партизани.

Містяться в ЕУ і гасла, назва яких однойменна з назвами груп суспільства, що існували у досліджуваній період: болгари, греки, лемки, оstarбайтер, переміщені особи, робітництво, селянство тощо. Проте не всі вони змістовні й насичені цікавою інформацією і статистичними даними.

У 14 книгах енциклопедії можна виокремити інформацію про належність представників соціуму до різних віросповідань, про перебування дітей та молоді у дитячих та молодіжних організаціях (пластунів, жовтенят, піонерів, комсомольців) та ін.

Разом з тим, поза увагою укладачів та авторів видання залишилася певна кількість групи суспільства, без яких неможлива повноцінна реконструкція соціальної історії. Йдеться насамперед про такі категорії учасників та сучасників війни: батьки-сироти, біженці, вдови, дезертири, демобілізовані, інтерновані, матері-одиначки, особи з інвалідністю внаслідок війни, оточенці.

Все вище сказане актуалізує необхідність створення на сторінках сучасних енциклопедичних видань гасел, які б заповнювали виявлені лакуни.

REFERENCES

Kubiiovych, V. (Ed.). (1995). *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. Perevydannia v Ukraini. U 11 t.* L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (Ed.). (1994–1995). *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Zahalna chastyna. Perevydannia v Ukraini. U 3 t.* L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Laas, N. (2008). *Sotsialna stratyfikatsiia radianskoho suspilstva: kontseptualni poshuky v anhlomovnij istoriohrafii druhoi polovyny XX — pochatku XXI st.: Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka. Kyiv, 14,* 104–117. [in Ukrainian].

Pylypchuk, R.V., & Feshchenko, N.M. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: pro strukturu, zmist ta istoriiu stvorennia.* Retrived from: http://www.nas.gov.ua/publications/books/series/9789660247048/Documents/2016_12/5_Pilipchuk_12.pdf [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2003-2013). Entsyklopediia istorii Ukrainy. U 10 t. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Maryna Baryshpolets (Loboda),
Ph.D., researcher, Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, maryna.loboda@gmail.com

**THE SOCIAL STRUCTURE OF UKRAINIAN SOCIETY DURING THE
SECOND WORLD WAR IN THE PAGES OF THE ENCYCLOPEDIA
OF UKRAINIAN STUDIES**

The article analyzes the Encyclopedia of Ukrainian Studies (published in the 1950s — 1990s) in order to cover in its pages the issue of the social structure of Ukrainian society during the Second World War.

Key words: *World War II, social structure of society, social communities and groups.*